

УДК 811.161.3

СТРУКТУРА МОЎНЫХ АФАРЫЗМАЎ ПРЫ ІХ УЖЫВАННІ Ў МАЎЛЕННІ*

Іваноў Яўген Яўгенавіч

доктар філалагічных навук, прафесар
загадчык кафедры тэарэтычнай і прыкладной лінгвістыкі
Магілёўскі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.А. Куляшова
Магілёў, Рэспубліка Беларусь / ivanov-msu@mail.ru

Анотацыя

Артыкул прысвечаны анісанню змяненняў структуры (лексічна-граматычнай арганізацыі) моўнага афарызма, якія ў маўленні могуць мець не толькі стылістычны, але і сістэмны характар. На структуру аказіянальных афарыстычных адзінак у маўленні ўплываюць тыя ж самыя фактары, што і на структуру ўзуальных. Устаноўлена, што структура афарыстычных адзінак можа істотна змяняцца ў залежнасці ад характару іх сувязі з маўленчым кантэкстам.

Ключавыя словы: беларуская мова, афарызм, структура, маўленне, кантэкст, трансфармацыя

STRUCTURE OF LANGUAGE APHORISMS IN THEIR USE IN SPEECH*

Ivanov Evgeny Evgenievich

Doctor of Philology, Associate Professor
Head of the Department of Theoretical and Applied Linguistics
Mogilev State A. Kuleshov University
Mogilev, Republic of Belarus / ivanov-msu@mail.ru

Abstract

The article presents the description of changes in the structure (lexical and grammatical organization) of the language aphorism, which can be not only stylistic but also systemic in speech. The structure of occasional aphoristic units in speech is influenced by the same factors as the structure of the conventional. It is established that the structure of aphoristic units can be significantly changed depending on the nature of their connection with the speech context.

Key words: Belarusian language, aphorism, structure, speech, context, transformation

Уводзіны. Структура моўных афарызмаў звычайна разглядаецца незалежна ад кантэксту іх ужывання у маўленні, што тлумачыцца такой прыметай афарыстычных адзінак, як дыскурсіўная самастойнасць [7]. Усебакова апісваецца лексічна-граматычная арганізацыя фальклорных афарызмаў [11; 13, с. 33–62], звяртаецца ўвага і на змяненні структуры прыказак пры ўжыванні ў маўленні [10, с. 140–150], аднак, як правіла, у

* Даследаванне выканана ў межах задання Дзяржаўнай праграмы навуковых даследаванняў на 2021–2025 гг., № 20211335 (Рэспубліка Беларусь)

* The study was carried out of the task of the State Program of Scientific Research in 2021–2025, No 20211335 (Republic of Belarus).

аспекце іх стылістычнага выкарыстання як фразавых тэкстаў, або як “мастацкіх мініяцюр” [10, с. 104]. Вылучаюцца чатыры стылістычныя прыёмы структурна-семантычнага змянення прыказак: “замена кампанента іншым словам”, “мадэліраванне па ўзоры прыказкі”, “ускладненне прыказак словамі свабоднага ўжывання”, “выкарыстанне вобразнай асновы прыказак” [10, с. 140–150], якія не адлюстроўваюць усе асаблівасці і разнастайнасць структуры прыказак у маўленні. Па ўзоры апісання па-за кантэкстам сінтаксічнай структуры прыказак даследуецца і сінтаксічная структура літаратурных афарызмаў [1; 5; 6]. Тое самае характэрна і для апісання структуры афарыстычных адзінак іншых моў, напрыклад, рускай [9; 14].

Мэта даследавання – вызначыць асноўныя асаблівасці змянення структуры моўных афарызмаў у маўленні пад уплывам кантэксту (з боку яго сінтаксічнага і семантычнага аспектаў).

Матэрыялы і метады даследавання. Фактычным матэрыялам паслужылі тлумачальны слоўнік крылатых афарызмаў беларускай мовы [8], даведнік беларускіх прыказак [12], прыказкавы мінімум і асноўны прыказкавы фонд беларускай мовы [15]. У якасці асноўных метадаў выкарыстаны дэскрыптыўны метады, структурны аналіз, трансфармацыйны аналіз, структурна-семантычнае мадэляванне, кантэкставы аналіз.

Вынікі даследавання. Даследаванне паказала, што змяненні структуры (лексічна-граматычнай арганізацыі) моўных афарызмаў у маўленні могуць мець не толькі стылістычны, але і сістэмны характар. На структуру аказіянальных афарыстычных адзінак у маўленні ўплываюць тыя ж самыя фактары, што і на структуру ўзуальных [3]. Устаноўлена, што структура афарыстычных адзінак можа істотна змяняцца ў залежнасці ад характару іх сувязі з маўленчым кантэкстам [4].

Так, структура афарызма застаецца нязменнай, калі яго пазіцыя ў маўленні **кантэкстава незалежная** (у сінтаксічным плане цалкам аўтаномная ці адносна аўтаномная). Папярэдне (разам з А.Р. Цясленка) намі апісаны формы аўтаномнага ўжывання афарызмаў на матэрыяле англійскай мовы [2; 16].

Цалкам сінтаксічна аўтаномнай пазіцыя кантэкстава незалежнага моўнага афарызма ў маўленні можа быць толькі ў выпадку яго ўжывання ў форме асобнай рэплікі моўніка, якая не мае ніякіх фармальных – ні граматычных, ні лексічных (прыслоўных) сувязяў з іншымі рэплікамі (як у дыялогу, так і ў маналагічным маўленні), напр.: *Яна аглядзела сціплае памышканне. Раённая балычка. Эскулап... Гэта ўсё, чаго ты дасягнуў? Кожнаму свайё. Вось не думала тут цябе сустрэць! Чаму? На цябе так спадзяваліся! (А. Дзялендзік, “Эскулап і фея”); Ліха? Гэта пра што пра рэвалюцыю? Не! Ціхі беларус, ціхая Беларусь, ціха ў ёй, наводле Купалы, пачаліся і рэвалюцыя, і грамадзянская вайна, і ліха акупацыі. Цы ці толькі наводле Купалы ціха? Успомнім яшчэ раз словы А. Фадзеева пра паэму Купалы “Яна і я” як пра “па-беларуску ціхую”. Сапраўды па-беларуску ціха ўспрымаў народ Беларусі рэвалюцыю: ціха, але глыбока як сваю, кроўную. Беларус не экспансіўны італьянец ці іспанец. Кожнаму свайё. Ціха ішло па Беларусь і ліха “тое ўсё”, што падняло “з залежы” парэшце “беларускія межы”. Ліха “паязджаства”, бежаства, драм і трагедыі грамадзянскай вайны, класавых бітваў, непавісных аж дзвюх акупацыі (А. Лойка, “Як агонь, як вада...”)* і да т.п. Зрэдку моўны афарызм можа ўжывацца ў пісьмовым маўленні як устаўная канструкцыя [288, с. 81].

Наяўнасць хоць бы адной граматычнай ці лексічнай (прыслоўнай) сувязі кантэкстава незалежнага моўнага афарызма з папярэднімі ці наступнымі фразамі, маркіруе яго адносна аўтаномную пазіцыю, напр.: *Некаторы час я маўчаў. Гэта таму, што гэтыя худародныя сівалаты маюць кепскі слых. Скажаш ім: “Слава Езусу” Божсага імя яны, пыхатыя, не чуюць. Але затое варта камусьці ў іхнія кампаніі трахнуць – яны пачуюць адразу. Кожнаму свайё. Кожны чуе тое, да чаго найбольш звык. Іхнія вушы прыстасаваныя не для гучання Божсага імя, а для больш пізкіх гукаў. Вусны іхнія забылі, як вымаўляецца слова “Езус”, і памятаюць толькі словы: “Ф-фу, хамства” (У. Караткевіч, “Хрыстос*

прыямліўся ў Гародні”) і да т.п. Адносна аўтаномная сінтаксічная пазіцыя моўнага афарызма можа быць дэтэрмінавана (маркіравана) злучальнымі, радзей падпарадкавальнымі злучнікамі, звароткамі, пабочнымі словамі, уводнымі фомуламі (ацэначнымі або нейтральнымі) і інш., напр.: *Справядліва, аднак, зазначана, што за ўсё трэба плаціць, і Валяціна старалася. На жаль, для Валеры гэтая плата аказалася празмернай. Або непасільнай, не для ягонага розуму і здольнасцяў. Але кожнаму сваё* (В. Быкаў, “Труба”); *Сапраўдны шашлык робіцца толькі з бараніны, ды і прыправы, спосаб падрыхтоўкі зусім іншыя. Хоць кожнаму сваё. Камусьці падабаецца, панэўна, і шашлык са свініны (“Наша Ніва”); Дзе я хаваўся за чужыя спіны? Разумееш, дзе? Ты што, думаеш, у штабе хаханькі? Там што, людзі не гінуць? Кожнаму сваё, браце. Вось маёр Андрэў загінуў. А я яго ратаваў, цягнуў. Але ж мёртвага я не павалаку. Пры ўсёй маёй павазе да маёра. Разумееш? (В. Быкаў, “Здрада”); Яшчэ напрыканцы семідзясятых на ягонай лекцыі ў БДУ я зразумеў, што з густамі і поглядамі гэтага чалавека беларускую мову я змагу толькі ненавідзець, а ніяк не любіць. Зрэшты, кожнаму сваё (“Наша Ніва”); Войцік здаўна недалюбіваў такіх вась здаравякоў, хто б яны ні былі, ён неяк хваравіта адчуваў іхнюю перавагу над сабой, паставіць пасуперак якой у яго не было чаго. Хіба што разум, разважасць, мо нават хітрасць. Ці, як нядаўна казалі, прыцытовасць. Але прыцытовасць патрэбна была да вайны, у класовай барацьбе, у іх тлумнай складанай службе, а тут павошта? На вайне куды болей патрэбна такая вась дужасць, простая чалавечая сіла, якой у Войціка было малавата. Ды што зробіш, кожнаму сваё. Таму няхай нясе, калі сам напрасіўся (В. Быкаў, “У тумане”); Святлана мае мужа і дваіх сыноў. Даша вучыцца ва ўніверсітэце і любіць кнігі. Дзіяна кіруе ўласнай кампаніяй. Вера працуе правадніцай. Кожнаму сваё, як той казаў. Аднак узнікае пытанне: ці дастаткова “засвоіць” у жыцці пэўную ролю, каб быць шчаслівай? (“Звязда”); Што праўда, кожнаму сваё (з гутарковай мовы) і да т.п.*

Паказчыкам размежавання цалкам vs. адносна аўтаномнай пазіцыі моўных афарызмаў у маўленні з’яўляецца, адпаведна, магчымасць vs. немагчымасць іх вылучэння з кантэксту без парушэння яго сінтаксічнай будовы.

Фармальная сувязь адносна аўтаномных моўных афарызмаў з кантэкстам, як правіла, суправаджаецца сэнсавай сувяззю з ім, напр.: *У жыцці кожнага чалавека ёсць свая брама. У адных яна Вострая, у другіх – Тупая, а ў трэціх – хакейна. Кожнаму сваё (“Дзяслоў”)* і да т.п. Фармальная сувязь можа быць цалкам адасобленай ад сэнсавай (якая, у сваю чаргу, можа быць маркіравана ў маўленні незалежна ад фармальнай сувязі), і наадварот. У выпадку наяўнасці сэнсавай сувязі, але адсутнасці фармальнай сувязі з кантэкстам, моўны афарызм мэтазгодна кваліфікаваць як цалкам аўтаномны, паколькі яго можна вылучыць з маўлення без парушэння сінтаксічнай будовы кантэксту, напр.: *Ён уцячэ, уцячэ адсюль. І ніхто яго не ўтрымае, ніхто не мае права трымаць яго. Гуляйце, людзі, жывыя і мёртвыя, самі ў гульні, што самі ж для сябе напрыдумлялі. Ніколі спакон веку тыя гульні зверу, быдлу нічога добрага, акрамя смерці, не прынеслі. І ніколі не стане звер паміж людзьмі, не стане нават дзеля таго, каб уратаваць аднаго з іх, каб заслаціць аднаго з іх ад кулі, не стане. Расквітайцеся за грахі свае самі. Звярам звяртае, чалавеку чалавечае. Кожнаму сваё. Ён найшоў адсюль прэч. Прэч, прэч, хіба ж дзеля гэтага ён выпраўляўся ў дарогу. У канцы той дарогі яго ж чакаюць не людзі, а звяры, зубры (В. Казько, “Хроніка дзетдомаўскага сада”)* і да т.п.

Структура моўных афарызмаў змяняецца, калі іх пазіцыя ў маўленні **кантэкстава залежная** (сінтаксічна і/або семантычна дэтэрмінаваная). Моўныя афарызмы ў такіх выпадках могуць або страчваць сінтаксічную пазіцыю асобнага сказа (захоўваючы пры гэтым лексічны склад і граматычную арганізацыю), або падпадаць структурна-семантычным змяненням. Кантэкстава залежныя моўныя афарызмы нельга вылучыць з кантэксту без парушэння яго сінтаксічнай будовы.

Заклучэнне і перспектывы даследавання. Кантэкстава залежныя афарыстычныя адзінкі, якія захоўваюць лексічны склад і граматычную арганізацыю, уступаюць у розныя

тыпы сінтаксічнай сувязі з іншымі прэдыкатыўнымі адзінкамі і ўваходзяць у склад розных сінтаксічных канструкцый (простых ці складаных сказаў, канструкцый з чужой мовай, складанага сінтаксічнага цэлага ці перыяду, цалкам тэксту), у якіх адыгрываюць розную сінтаксічную і структурна-семантычную ролю (той ці іншай часткі простага або складанага сказа, слоў прамой ці ўскоснай чужой мовы, кампанента звышфразавога адзінства або перыяду, элемента будовы цэлага тэксту – зачына, канцоўкі, назвы, эпіграфа і інш.). Асобныя з названых роляў ужо даследаваны ў дачыненні да прыказак [10, с. 78–86]. Апісанне ўсіх магчымых роляў у маўленні (у тэксце) кантэкстава залежных моўных афарызмаў, што захоўваюць лексічны склад і граматычную арганізацыю, з’яўляецца актуальнай праблемай вывучэння структуры афарыстычных адзінак.

Літаратура

1. Баравая І.І., Іваноў Я.Я. Сінтаксічная структура сучаснага беларускага літаратурнага афарызма // Славянская фразеология в ареальном, историческом и этнокультурном аспектах. – Гомель: ГГУ, 2007. – С. 180–182.
2. Иванов Е.Е., Тесленко Е.Г. Автономность афоризма в тексте (на материале произведений У. Шекспира) // Вестник ПГУ. Серия А. – 2013. – № 10. – С. 86–90.
3. Иванов, Е. Е. Афоризм в тексте и вне текста: семантика и структура // Текст. Язык. Человек: в 2 ч. – Мозырь: МГПУ, 2007. – Ч. 1. – С. 29–32.
4. Иванов Е.Е. О синтаксическом статусе афористических единиц русского языка // Словообразование и номинативная деривация в славянских языках: в 2 ч. – Гродно, 1992. – Ч. 1. – С. 73–75.
5. Іваноў Я.Я. Аб другасным спосабе дэрывацыі непрэцэдэнтных афарызмаў // Грани слова: сб. науч. статей к 65-летию проф. В.М. Мокиенко. – М.: ЭЛПИС, 2005. – С. 463–468.
6. Іваноў Я.Я. Афарызм як прадмет філалогіі і аб’ект лінгвістыкі // Веснік БДУ. Серыя 4. – 1994. – № 3. – С. 61–65.
7. Іваноў Я.Я. Дыскурсіўная самастойнасць як лінгвістычная прымета афарыстычных адзінак // Вестник ПГУ. Серия А. – 2019. – № 10. – С. 100–103.
8. Іваноў Я.Я. Крылатыя афарызмы ў беларускай мове: з іншамоўных літаратурных і фальклорных крыніц VIII ст. да н. э. XX ст.: тлумачальны слоўнік. – Магілёў: МДУ, 2011. – 164 с.
9. Королькова А.В. Русская афористика. – М.: Флинта: Наука, 2005. – 344 с.
10. Лепешаў І.Я. Парэміялогія як асобны раздзел мовазнаўства. – Гродна: ГрДУ, 2006. – 279 с.
11. Петрушевская Ю.А., Иванов Е.Е. Белорусская паремиология конца XX – начала XXI века (1991–2014 гг.): библиографический обзор // Паремиология в дискурсе / под ред. О.В. Ломакиной. – М.: URSS: Ленанд, 2015. – С. 252–292.
12. Петрушэўская, Ю.А. Універсальны і інтэрнацыянальны кампаненты ў парэміялагічным складзе беларускай мовы: беларуска-іншамоўны слоўнік. – Магілёў: МДУ, 2020. – 316 с.
13. Сацыякультурная прастора мовы (сацыяльныя і культурныя аспекты вывучэння беларускай мовы) / С.Ф. Іванова, Я.Я. Іваноў, Н.Б. Мячкоўская. – Мінск: Веды, 1998. – 112 с.
14. Тарланов З.К. Русские пословицы: синтаксис и поэтика. – Петрозаводск: Изд-во ПГУ, 1999. – 448 с.
15. Ivanov E.E. Paremiological Minimum and Basic Paremiological Stock (Belarusian and Russian). – Prague: RSS, 2002. – 136 p.
16. Ivanov E.E., Teslenko E.G. The Forms of the Aphorisms in the Non-Aphoristic Texts (Autonomous Aphoristic Utterances) // Лингвистические и методические аспекты преподавания иностранных языков. – Белгород: НИУ БелГУ, 2013. – С. 92–99.

References

1. Baravaya I.I., Ivanov E.E. Syntactic structure of modern Belarusian literary aphorism // *Slavic Phraseology in Areal, Historical and Ethnocultural Aspects*. Gomel: GGU, 2007. pp. 180–182.

2. Ivanov E.E., Teslenko E.G. Autonomy of aphorism in the text (based on the works of W. Shakespeare) // *Bulletin of PSU. Ser. A, № 10* (2013): pp. 86–90.
3. Ivanov, E. E. Aphorism in the text and outside the text: semantics and structure // *Text. Language. Human: in 2 vol. V. 1* (2007): pp. 29–32.
4. Ivanov E.E. On the syntactic status of aphoristic units of the Russian language // *Word Formation and Nominative Derivation in Slavic Languages: in 2 vol. V. 1.* (1992): pp. 73–75.
5. Ivanov E.E. On the secondary method of derivation of unprecedented aphorisms // *Facets of the word: collection of scientific. articles to the 65th anniversary of prof V.M. Mokiенko.* (2005): pp. 463–468.
6. Ivanov E.E. Aphorism as a subject of philology and an object of linguistics // *Bulletin of the BSU. Ser. 4. №, 3* (1994): pp. 61–65.
7. Ivanov E.E. Discursive autonomy as a linguistic property of aphoristic units // *Bulletin PGU. Ser. A, № 10* (2019): pp. 100–103.
8. Ivanov E.E. *Winged Aphorisms in the Belarusian Language: from Foreign Literary and Folklore Sources of the VIII c. BC – XX c.: Explanatory Dictionary.* Mogilev: MDU, 2011. 164 p.
9. Korolkova A.V. *Russian Aphoristics.* Moscow: Flinta: Nauka, 2005. 344 s.
10. Lepeshau I.Ya. *Paremiology as a Separate Section of Linguistics.* Grodno: GrDU, 2006. 279 s.
11. Petrushevskaya, Yu.A., Ivanov, E.E. Belarusian paremiology of the late XX – early XXI century (1991–2014): bibliographic review // *Paremiology in Discourse.* Moscow: URSS: Lenand, 2015. Pp. 252–292.
12. Petrushevskaya, Yu.A. *Universal and International Components in the Paremiological Structure of the Belarusian Language: Belarusian-Foreign Dictionary.* Mogilev: MDU, 2020. 316 p.
13. Ivanova, S.F., Ivanov, E.E. Mechkovskaya, N.B. *Socio-Cultural Space of the Language (Social and Cultural Aspects of the Study of the Belarusian Language).* Minsk: Vedy, 1998. 112 p.
14. Tarlanov, Z.K. *Russian Proverbs: Syntax and Poetics.* Petrozavodsk: Izd-vo PGU, 1999. 448 p.
15. Ivanov E.E. *Paremiological Minimum and Basic Paremiological Stock (Belarusian and Russian).* Prague: RSS, 2002. 136 p.
16. Ivanov E.E., Teslenko E.G. The Forms of the Aphorisms in the Non-Aphoristic Texts (Autonomous Aphoristic Utterances) // *Linguistic and Methodological Aspects of Teaching Foreign Languages.* (2013): pp. 92–99.